

ТРОШКІНА К. Є.,
асистент кафедри
державно-правових дисциплін
та адміністративного права
(Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка)

УДК 342.74

ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСТВА ЯК ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Досліджується поняття правового інституту, його структурних складових частин у теорії права. Розглядаються погляди науковців щодо визначення поняття «правовий інститут», галузевих та міжгалузевих правових інститутів. Основна увага приділяється розгляду структури інституту громадянства України, ознак і етапів його розвитку.

Ключові слова: *правовий інститут, інститут громадянства, субінститут, міжгалузевий інститут, галузевий інститут.*

Исследуется понятие правового института, его структурных составляющих в теории права. Рассматриваются взгляды ученых по определению понятия «правовой институт», отраслевых и межотраслевых правовых институтов. Основное внимание уделяется рассмотрению структуры института гражданства Украины, признаков и этапов его развития.

Ключевые слова: *правовой институт, институт гражданства, субинститут, межотраслевой институт, отраслевой институт.*

The concept of legal institute, its structural components in the theory of law is investigated. The views of scientists on the definition of “legal institution” and intersectoral legal institutions are considered. The focus is on examine the structure of the Institute citizenship of Ukraine, signs and stages of development.

Keywords: *legal institution, institution of citizenship, subinstitute, interdisciplinary institute, branch institute.*

Вступ. Активний розгляд поняття «правовий інститут» у теорії права сучасними правниками зумовлюється необхідністю осмислення нових суспільних відносин і модернізацією відповідно до них правової системи. Правова природа правових інститутів досліджується у конституційній, цивільній, адміністративній, фінансовій та інших галузях права. Аналіз доктринальної літератури свідчить про неоднозначність поглядів науковців щодо визначення цієї категорії, її структури, а також предмета і методу правового регулювання суспільних відносин правовими інститутами. Правниками констатується той факт, що визначення будь-якого явища означає встановлення специфічного набору об'єктивних якостей, необхідних для його індивідуалізації, виокремлення серед схожих явищ. А громадянство як політико-правовий феномен складно піддається універсальному визначенню у зв'язку з багатогранністю його проявів, функціональних і юридичних явищ [1, с. 30].

Окрім того, деякі правові галузеві та міжгалузеві інститути ще не достатньо розроблені. Таким правовим інститутом, який одночасно можна визначити і як галузевий, і як міжгалузевий, є інститут громадянства. Зазначеним актуалізується потреба дослідження інституту громадянства України.

Вивчення інституту громадянства здійснюється досить активно українськими (Р. Бедрій, А. Гаврилюк, Н. Левицька, М. Суржинський, В. Погорілко, Ю. Тодика, С. Несинова, О. Фрицький, Н. Шукліна) та зарубіжними (О. Керимова, М. Баглай, А. Винокуров, Л. Воеводін, Є. Козлова, Є. Лукашева, О. Миронов, Ф. Артманн, Ю. Габермас, Б. Тернер, Р. Фалк) науковцями. Ними наведено авторські визначення поняття інституту громадянства, який розглядається здебільшого з конституційно-правових, державно-правових, теоретичних та філософських позицій.

Аналіз змісту наукових праць фахівців дозволяє умовно виокремити традиційний та сучасний підходи у вивченні інституту громадянства. До традиційного підходу віднесемо погляд, відповідно до якого інститут громадянства розглядається із позицій конституційного права як один із найважливіших державно-правових інститутів (Р. Бедрій, О. Лютюк, В. Погорілко, Ю. Тодика). До сучасних підходів – його розгляд залежно від фактичних проявів у реальному житті, зокрема полігромадянство (П. Великоречанін, І. Огнівець).

Проте, на наш погляд, у юридичній літературі відсутня достатня характеристика інституту громадянства саме як правового інституту із зазначенням його теоретичних засад, визначенням субінститутів громадянства.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття правового інституту в теорії права та з урахуванням позицій науковців визначення поняття інституту громадянства в Україні.

Результати дослідження. Правовий інститут є первинною правовою спільністю, яка містить у собі правові норми. Розуміння правового інституту як спільності означає наявність сукупності його норм як структурних елементів, що перебувають у тісній взаємодії і взаємозалежності та здійснюють регулювання певної групи однорідних суспільних відносин.

Поняття правового інституту у правовій науці визначається з різних позицій. Наведемо окремі з них. Л. Заморська визначає правовий інститут як структурну складову частину права, що впорядковує такі суспільні відносини, які підлягають нормативній регламентації правовими приписами та входять до нього [2, с. 81]; Н. Левицька наводить визначення нормативно-правового інституту як комплексу нормативно-правових приписів, що регулює за допомогою специфічних правових прийомів та засобів певний вид чи аспект однорідних суспільних відносин [3, с. 2]. У свою чергу, О. Ізотова розглядає інститут громадянства у широкому розумінні таким чином: це сукупність норм права, відокремлених у рамках конституційного законодавства і регулюючих групу особливих суспільних відносин, пов'язаних із визначенням, придбанням і припиненням громадянства, які спираються на відповідні принципи, з метою забезпечення стійкого правового зв'язку людини з державою; передбачають певні механізми цього впливу стосовно конкретних людей у конкретних життєвих ситуаціях; характеризуються специфічною термінологією, що виокремлює їх у системі інститутів конституційного права [4, с. 6]. Тобто дефініція інституту громадянства у фаховій літературі визначається неоднозначно, окрім того, деякі науковці чітко вказують на його конституційно-правовий характер.

Ознаками правового інституту у більшості наукових праць називається таке: єдність правових норм, регулювання певної групи однорідних суспільних відносин, відносна самостійність певного правового інституту. Водночас висловлюється й інший погляд. Так, О. Керимова цілком слушно зазначає, що юридичні норми, які становлять правовий інститут, є не тільки продуктом соціально-економічних умов розвитку суспільства, а й результатом свідомої діяльності людей. Правовий інститут є об'єктивним правовим утворенням, яке адекватно відображає усю палітру суспільних відносин. До суб'єктивного фактора у формуванні правового інституту О. Керимова відносить ступінь усвідомлення необхідності правового регулювання, захист інтересів певної соціальної групи тощо [5, с. 16].

Правові інститути в системі права є відносно самостійними, вони розрізняються між собою специфікою правового регулювання, яка зумовлюється специфікою функціонування суспільних відносин. Правовий інститут включає субінститути, які регулюють окремі різновиди суспільних відносин.

Одним із важливих правових інститутів є інститут громадянства. Найбільш вагомо таку позицію визначає М. Суржинський. На його погляд, громадянство існує у «вигляді інституту права, тобто у вигляді об'єктивно відокремленої в одній галузі або декількох галузях права сукупності взаємозалежних юридичних норм, що регулюють невелику групу видових відносин» [6, с. 99].

Сукупністю правового інституту громадянства є норми права, які регулюють набуття та отримання громадянства, порядок його оформлення, зміни, відмови, позбавлення тощо. У свою чергу, зазначені норми є субінститутами та регулюють невеликі за обсягом структурні елементи інституту громадянства. Наведемо деякі приклади субінститутів громадянства:

– субінститут набуття громадянства включає норми права, які регулюють порядок та процедуру набуття громадянства відповідно до принципів «права ґрунту», «права крові», встановлюють загальний і спрощений порядок прийняття у громадянство, порядок набуття громадянства жінками і дітьми, порядок набуття громадянства України громадянами інших держав;

– субінститут отримання громадянства включає норми права, які встановлюють строк подання до місцевого комісара відповідної заяви тими особами, які не мають підстав бути громадянином; порядок отримання громадянства тими особами, які проживають за межами України;

– субінститут правового статусу громадянина України містить норми права, які встановлюють права (зокрема, громадянські та політичні) й обов'язки громадянина;

– субінститут відмови від громадянства включає норми права, які встановлюють строк, протягом якого подається відмова від громадянства; визначають вимоги до заяви про те, громадянство якої держави особа хоче набутти; порядок набуття свідоцтва про відмову від громадянства; порядок отримання особою, яка відмовилася від громадянства України, тимчасового посвідчення для перебування у державі.

Отже, інститут громадянства є сукупністю субінститутів, комплексом взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових норм, що регулюють у своїй сукупності порядок набуття, отримання, оформлення, правовий статус громадянина, відмову, позбавлення громадянства.

У юридичній літературі відзначається, що правові інститути галузей права не мають чітко визначених меж, найчастіше вони є умовними і водночас досить динамічними. Одна і та ж правова норма може одночасно розглядатись як складова частина декількох інститутів. Розвиваючи зазначений погляд Д. Демичева [7], вкажемо, що один і той же правовий інститут може бути складовою частиною кількох галузей права. Так, інститут громадянства входить до системи цивільного, адміністративного, сімейного права.

Зміст будь-якого правового інституту постійно змінюється відповідно до нових політичних, економічних, соціальних відносин у державі. З'являються нові субінститути, які покликані більш докладно і конкретно регулювати суспільні відносини, виникає необхідність модернізації чинних правових норм. Так, зміни у правовому регулюванні інституту громадянства виникли у зв'язку з появою нових явищ, які дістали вираження у правових інститутах множинного громадянства, громадянства Європейського Союзу, культурного, екологічного громадянства. В Україні структура інституту громадянства весь час змінюється, що значною мірою зумовлюється розширенням правового статусу громадян України відповідно до змін у системі відповідного законодавства України.

Порівнюючи правові інститути з правовими категоріями, С. Несинова зазначає, що вони є більш гнучкими та рухливими, оскільки тісно пов'язані із правовою формою, розвитком правової дійсності суспільства (держави), а тому повинні розглядатись у межах правової системи всіх правових явищ та проявів цього суспільства. На її думку, при цьому інститути права будуть змінюватися лише у разі зміни законодавства України [8, с. 107].

Зауважимо, що правовий інститут завжди здійснює регулювання певної галузі права, яка визначається відповідно до предмета і методу правового регулювання суспільних відносин. За предметом регулювання правові інститути поділяються на конституційні, цивільні, кримінальні тощо; за характером регулювання – на матеріальні і процесуальні; за обсягом

нормативно-правових приписів – на прості і складні; за функціями у правовому регулюванні – на регулятивні й охоронні; за сферою поширення нормативно-правових приписів – на галузеві, міжгалузеві тощо [9, с. 22].

А. Гаврилюк зауважує, що у дослідженнях структурних елементів системи права центральне місце посідає з'ясування поняття галузі права та її правових інститутів, що зумовлює «уточнення характеристик формування правового інституту як системної категорії і як поняття категорії вищого ряду для окреслення найточнішої моделі побудови прав, обов'язків, відповідальності та врахування її закономірностей у практиці вдосконалення національного законодавства» [10, с. 101]. У теорії права визначають як галузеві, так і міжгалузеві інститути. «Міжгалузевий правовий інститут є комплексом нормативно-правових приписів, що відображає загальні для галузей права юридичні конструкції і спрямований на регулювання певного аспекту уподібнених суспільних відносин, забезпечення їх однотипності» [9, с. 23].

Існує декілька поглядів щодо віднесення інституту громадянства до галузі права. Його визначають як конституційно-правовий інститут (В. Мелашенко, Ю. Тодика, Н. Рижняк), як державно-правовий інститут (З. Александрова, Б. Олховський) та як інститут, що має міжгалузевий характер (М. Суржинський).

Так, М. Суржинський доцільно вказує, що основу інституту громадянства становлять норми конституційного права, з такої позиції він є конституційно-правовим інститутом, а враховуючи, що відносини громадянства регламентуються й іншими галузями права (адміністративним, цивільним, сімейним правом), інститут громадянства має також міжгалузевий характер [6]. Юридичне значення інституту громадянства розглядає Ю. Тодика, аналізуючи політико-правові аспекти громадянства, він також досліджує громадянство України в конституційному аспекті, наводить його основні характеристики, конституційні норми про громадянство у зарубіжних країнах, зміст та сутність біпатридів, нерівність правового статусу громадян держави й інших осіб, які не мають такого статусу, хоча і проживають у її межах, взаємозв'язок громадянства і політичного режиму [11, с. 7].

На нашу думку, варто погодитись із поглядом М. Суржинського про міжгалузевий характер інституту громадянства. У широкому розумінні інститут громадянства справді є міжгалузевим інститутом. Зокрема, відносини громадянства перебувають у сфері регулювання й інших галузей права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального, господарського права) [6, с. 311]. Так, Господарським, Митним, Податковим кодексами України, які регулюють відносини у сфері економіки, чітко розподіляється правовий статус резидентів та нерезидентів у господарському житті, оподаткуванні їхньої підприємницької діяльності, здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. Таким чином, розгляд інституту громадянства як міжгалузевого багатофункціонального явища є обґрунтованим.

Щодо визначення основою інституту громадянства конституційної норми зазначимо таке: у сучасних умовах суспільного розвитку конституційні норми як норми Основного Закону держави справді визначають базові основи громадянства. Проте історія розвитку і становлення інституту громадянства, зокрема в період української революції, свідчить, що спочатку був розроблений та почав діяти Закон УНР «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 р., а вже потім була розроблена Конституція УНР від 29 квітня 1918 р., яка внаслідок гетьманського перевороту в Україні так і не набрала чинності.

Зауважимо також, що громадянство визнавалось і в Стародавньому Римі та Греції, Спарті, де питання про конституційні акти на той час не піднімалося. Тому, на наш погляд, інститут громадянства не завжди базується на конституційних нормах, його основою можуть бути (до прийняття конституційних актів) і доктринальні вчення.

Наявність і функціонування подібних явищ у різних країнах світу дозволяє зазначити, що інститут громадянства (як і інші правові інститути) тісно пов'язаний із правом конкретної країни, має національний характер. Про це свідчать такі факти: в Україні законодавчо заборонено подвійне громадянство, а в країнах Західної Європи воно є легальним.

У юридичній літературі наводяться різні класифікації становлення і розвитку інституту громадянства. Недостатньо аргументованим, на нашу думку, є погляд І. Валлерстайна, який

визначає перший період від Великої французької революції до кінця XIX століття (найбільш активним у цьому періоді є політичне громадянство – право обирати і бути обраним); другий період – це проміжок часу між Жовтневою революцією і закінченням холодної війни (актуалізуються проблеми соціального громадянства, зокрема пенсійного забезпечення, страхування, освіти та охорони здоров'я); третій період – від початку 90-х рр. XX століття до наших днів (актуалізація глобального, транснаціонального громадянства) [12]. Загальновідомими є вчення мислителів Стародавнього Риму та Греції, Середньовіччя щодо визначення громадянства, сутності його правового статусу, правозастосування. Інститут громадянства періоду буржуазних революцій у Західній Європі, коли вперше були прийняті конституційні акти з визначенням основних прав людини і громадянина, формувався саме на цій ідеологічній платформі.

Приймаючи за критерій розвиток інституту за різних цивілізаційних формацій, В. Лазарєв розрізняє такі три основні етапи: 1) розвиток громадянства за часів античності; 2) підданство і громадянство у середні віки; 3) розвиток інституту громадянства після буржуазних революцій [13]. Приєднуємося до цієї позиції.

Відповідно до досліджуваного нами періоду становлення інституту громадянства у добу української революції 1917–1921 рр. можемо класифікувати таким чином: 1) становлення і розвиток інституту громадянства в УНР; 2) становлення і розвиток інституту громадянства в період Української держави; 3) становлення і розвиток інституту громадянства за часів Директорії УНР; 4) становлення і розвиток інституту громадянства в ЗУНР.

Висновки. Правовий інститут є сукупністю однорідних і взаємопов'язаних правових норм, об'єднаних у субінститути, що регулюють однорідну групу суспільних відносин, є відносно самостійними та забезпечують ефективність правозастосування. Формування правового інституту зумовлюється як соціально-економічними обставинами у кожній державі, так і суб'єктивним фактором, є результатом свідомої діяльності. Ознаками правового інституту є єдність правових норм, регулювання певної групи однорідних суспільних відносин, відносна самостійність правового інституту, ефективність у правозастосуванні, вираження волі законодавця.

Важливим правовим інститутом у системі права є інститут громадянства. Він завжди є комплексом юридичних норм, розподілених залежно від правового змісту на субінститути. Норми інституту громадянства визначають коло суб'єктів цього виду відносин, їх правовий статус, права та обов'язки. Інститут громадянства має предметний характер, адже покликаний здійснювати регулювання визначених суспільних відносин: набуття й отримання громадянства, оформлення громадянства, зміну та відмову від громадянства, правовий статус громадянина, позбавлення громадянства. Інститут громадянства пройшов тривалий період свого становлення і подальшого розвитку; до його специфіки віднесемо конституційну основу та міжгалузевий характер. Він є конкретизованою сукупністю однорідних субінститутів, комплексом взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових норм, що регулюють порядок і процедуру набуття, отримання, оформлення громадянства, правовий статус громадянина, відмову, позбавлення громадянства через застосування переважно імперативного методу правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Бучакова М.А. Философско-правовые подходы к определению гражданства / М.А. Бучакова // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2003. – № 2. – С. 30–32.
2. Загорська Л.І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості / Л.І. Загорська // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В.М. Дрьомін ; НУ «ОЮА» Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса : Фенікс, 2013. – Т. 1. – С. 79–81.
3. Левицька Н. Нормативно-правовий інститут: розмежування з суміжними поняттями / Н. Левицька // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 4. – С. 1–5.
4. Изотова Е.Н. Институт гражданства Российской Федерации: особенности становления, правовое регулирование : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное

- право, конституционный судебный процесс, муниципальное право» / Е.Н. Изотова. – М., 2015. – 171 с.
5. Киримова Е.А. Правовой институт: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Е.А. Киримова. – Саратов, 1998. – 23 с.
 6. Суржинський М.І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект / М. Суржинський // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 96–101.
 7. Демичев Д. Конституционно-правовые институты: содержание, признаки, специфика / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29341/1/6_%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2.pdf.
 8. Несинова С. Право, правова категорія, правовий інститут: проблеми визначення / С. Несинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 2. – Т.1. – С. 103–108.
 9. Левицька Н.О. Міжгалузеві нормативно-правові інститути: деякі теоретичні питання / Н.О. Левицька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2015. – Вип. 14 (1). – С. 22–24.
 10. Гаврилюк А.М. Правовой институт: передумови, підстави та шляхи формування / А.М. Гаврилюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 101–106.
 11. Тодика Ю.М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект : [навч. посіб.] / Ю.М. Тодика. – Харків : Факт, 2002. – 254 с.
 12. Головка В.М. Концепція громадянства Іммануїла Валлерстайна / В.М. Головка, О.А. Фісун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_55/Gileya55/P22_doc.pdf.
 13. Лазарев В.В. Основні етапи становлення і розвитку інституту громадянства / В.В. Лазарев // Право і Безпека. – 2009. – № 1. – С. 113–118.

